

Alsiske retsomraader og tingsteder¹⁾.

Af Johan Hvidtfeldt.

Landstinget og Egen herred.

Det er kendt, hvorledes Sønderjylland fra urgammel tid har haft et fælles landsting paa Urnehoved, hvor Slesvigs bønder og adelsmænd gav møde for at hylde kongen. Der har i de senere aar staaet stærk strid om dette tings beliggenhed. Man mangler sikker tradition om, paa hvilket sted det afholdtes, da det ved middelalderens udgang ophørte med at eksistere. I virkeligheden kan der dog ikke herske tvivl om tingets omtrentlige beliggenhed, og spørgsmaalet er i det hele taget historisk uden større betydning. Det meget vigtigere problem: tingets stilling i hertugdømmets politiske og retslige liv har man derimod ikke beskæftiget sig med, hvad der kunde være saa meget desto mere grund til, som alt tyder paa, at det har haft en noget anden stilling end de andre store kendte landsting, Viborg, Ringsted og Lund. Disses vigtigste funktion blev efterhaanden at fælde dom i visse mere betydningsfulde sager eller sager, der var appelleret fra lavere instanser. Men en saadan funktion synes Urnehoved ikke at have haft -- i hvert fald ikke i nyere tid. Ingen dom, fældet og udstedt der, kendes nu mere.

Foruden de tre store landsting fandtes der ogsaa mindre landsting for enkelte øer eller mindre landomraader. Vigtigst af disse var Fynbo landsting, der paa mange omraader maa ligestilles med de store landsting. Af andre kan nævnes landstingene for Lolland og Falster, Mønbo landsting og Amager landsting. Ogsaa indenfor det omraade, der — i hvert fald i en senere tid — henregnedes til hertugdømmet Slesvig, har der

¹⁾ Naar intet andet bemærkes, findes det citerede arkivmateriale i Landsarkivet i Aabenraa. Et (Ra.) bagefter citatet angiver, at materialet findes i Rigsarkivet i København. Iøvrigt kan det bemærkes, at aktstykkernes tyske tekst som regel uden videre er oversat til dansk.

været andre landsting end Urnehovedtinget. Det ene omfattede Øen Ærø. Det nævnes i 1442, da Hartich Schacke var paa »Erre landesdinghe« for »Tomas Krake mynes genedigehen herrn herdesvoghet up Erre«²⁾, og eksisterede indtil 1634, da øen efter hertug Christians død blev delt i 4 dele, og der oprettedes særlige retter for de enkelte omraader, idet hver af fyrsterne fik ret til at indsætte sin egen birkefoged. Ved forordning af 18. november 1773 ophævedes denne ordning, idet der oprettedes en »Stadt-Landgericht« ledet af en landfoged med aktuaren, eller retsskriveren, og amtsforvalteren som assessorer³⁾.

Det andet landsting omfattede øen Als. Det omtales første gang den 24. Juli 1343 i et brev, udstedt af biskop Nicolaus af Odense, hvori det hedder, at Christiern Lilde »... in placito generali Alsie« skødede noget gods til Asserballe og Notmark kirker⁴⁾. Ordene placito generali kan efter middelalderens almindelige sprogbrug kun oversættes med det danske ord: landsting. Syv aar senere udstedte den samme biskop et brev i en lignende anledning. Der var da tale om noget gods, som lille Christen — den samme mand som Christiern Lilde — havde skødet præsten i Asserballe »uppe deme Landesdynghe«⁵⁾. Bort-

²⁾ Stemann: Rechtsgeschichte III. 63 f.

³⁾ Stemann: Schlewigs Recht u. Gerichtsverfassung im 17. Jahrhundert 58 ff; Neues Staatsbürgerliches Magazin IX. 177 f.

⁴⁾ Christian Knudsens Samlinger XXII. 8 f efter afskrift i et hefte i Glücksborg arkivet (jvnfr. Ældste Danske Archivregistraturer V. 1129, 1132). Chr. Knudsens samlinger findes i Det kgl. Bibliotek (Ny Kgl. Samling 4. 2683 og 2684) og omfatter 34 bind. De er ret hyppigt benyttet i det følgende. Christian Knudsen var født den 17. April 1828 i Ketting sogn som søn af kromand Johan Peter Knudsen († 1838) og Christine Margrethe Frost og broder til den kendte Knud Knudsen, Lysholm. Han var fra 1861 til 1867 kapellan hos biskop Jørgen Hansen og fra 1871 til 1900 præst paa Avernakø. 1911 døde han i Glostrup. Han har indlagt sig stor fortjeneste af sønderjysk historie ved sine store samlinger til Als' historie. Ikke blot fra Rigsarkivets væld af materiale, men ogsaa fra talrige alsiske lokalarkiver har han hentet sit stof, og i høj grad har han benyttet den mundtlige overlevering.

⁵⁾ Originalen har sikkert været affattet paa latin, men brevet kendes nu kun fra en afskrift i det plattyske sprog — antagelig en oversættelse — (Asserballe præstearkiv: Gamle Dokumenter 1250—1676). I afskriften er brevet dateret 1250, men dette maa være en fejlskrivning for 1350 (et c : betegnelsen for 100, er glemt). Dette saavel som det foregaaende brev findes ikke i Repertoriet.

set fra et brev, hvori Nicolai Brun omtales som »officialis terre insule⁶⁾), hvilket maa oversættes ved landsdommer, er dette de eneste steder, hvor det alsingske landsting omtales før 1500. Men i brevene fra det 16. aarhundrede møder vi det hyppigere.

I 1502 udsteder Pether Lassen »hardesfoghet tho Landesdinghe in Alssen« et tingsvidne angaaende en lovhævd paa jord beliggende paa Stevning mark⁷⁾. Fra 1553 findes en landstingsvidisse af dette brev, og aaret efter omtales Jacob Wranghe, der allerede 1526 nævnes som »hardesfoget in Alsen⁸⁾), som herredsfoged »thom Landesdinge⁹⁾). Knut Clausen var herredsfoged over landstinget i 1572¹⁰⁾, og Peter Stød, der tilhørte en betydelig alsisk bondeslægt (af adelig oprindelse?), nævnes som »landesdomere in Alssen« i aaret 1598. Syv aar senere kaldes den samme dog for herredsfoged »auer Landesdinghe in Alsen« i et brev, der er udstedt »tho landesdinge¹¹⁾). Endnu i 1620 omtales Peder Stød som »landesdomere¹²⁾). Særlig interesse frembyder en af de sidste sager, i forbindelse med hvilke landstinget nævnes. Det var i 1608, da Peder Stød, landsdommer paa Als og herredsfoged til Egen ting, samt Mouritz Matzen, herredsfoged til Sønderherredsting, med 24 herredsmænd fra begge herreder paa landstinget udstedte et domsbrev angaaende et skovskifte i Almstedskov. Nogle maaneder senere erklærede Axel Brahe og Jacob Rosenkrantz i en relation til kongen: » alene efterdi at landsdommer der paa landet med 24 mænd havde dømt ham den skovpart til med den eng fra

⁶⁾ Christian Knudsen VIII. 9; IX. 97.

⁷⁾ Repertoiret 2 r. V. 475. En afskrift af brevet findes ogsaa i Nordborg Amts Resolutionsprotokol 1625—1724, 243.

⁸⁾ Seidelin: Diplomatarium Flensborgense II. 192.

⁹⁾ Egen præstearkiv: Diverse Dokumenter 1554—1605.

¹⁰⁾ Christian Knudsen VIII. 64 ff. Dette brev anføres andetsteds af Christian Knudsen: Anno 1572 nævnes en Gaardmand Peder Lauritsen som tilstede paa Igen Herredsting Men i selve brevet er der kun tale om landstinget. I Sønderjyske Stednavne V. 312 anføres paa grundlag af dette referat et Egen herredsting saa tidligt som 1572, men i virkeligheden kan betegnelsen først paavises at have været i brug en del aar senere.

¹¹⁾ Egen Præstearkiv: Diverse Dokumenter 1554—1605.

¹²⁾ Christian Knudsen, V. 135.

Præsten i Notmark, da kunde hans Fyrstelige Naade den ikke afstaa. Hvortil vi svarede, hvis den dom var gaaet i Danmark, da fik de utak for deres dom, efterdi de havde dømt efter nogle løse vidnesbyrd, mens vi havde bevist anderledes med gamle breve«¹³⁾. Der kunde i den her anvendte fremgangsmaade være noget, der tydede paa, at Egen tinget endnu kunde fungere som fællesting for hele Als. Forklaringen er dog sandsynligvis den, at det omstridte skovskifte har ligget lige paa grænsen mellem de to jurisdiktioner, og at en dom, afsagt af begge ting paa samme tid, selvfølgelig virkede mere overbevisende og med større juridisk kraft.

De i brevene af 1502, 1572 og 1605 omtalte tingfolk var ikke fra hele Als, men kun fra Egen sogn (Sjellerup, Elstrup, Bosted, Dyndved, Guderup, Egen og Stolbro) og de to nabosogne Svenstrup (Stevning, Himmarn og Svenstrup) mod nord og Notmark (Hundslevskov, Almsted og Koldkaad) mod syd. Landstinget har paa denne tid ikke været et for hele øen fælles ting, kun de nærmestliggende byer har søgt det. Faktisk er det det senere Egen herredsting, som her er i virksomhed, selv om dette navn endnu ikke bruges. Det omraade, som paa denne tid hørte under Egen tinget, er iøvrigt nogenlunde det samme som det, der i lensregnskaberne fra 1518 og 1524 kaldes Jep Wittes len¹⁴⁾ og i jordebogen over Sønderborg len fra 1535 Jep Vranges len. Jep Vrange var netop herredsfoged eller landsdommer paa denne tid, og da ogsaa et andet af de len paa Als, som nævnes i jordebogen, paaviseligt har navn efter herredsfogeden (Hans Terkelsen i Sønder Herrred)¹⁵⁾, er det ingen dristig slutning, at Jep Wittes og Jep Vranges len netop er det samme som Egen tingets omraade, Egen herred, for at bruge det senere udtryk.

¹³⁾ Tyske Kancelli. I. A. — 1670. Forhandlinger med Enkedronning Dorothea og med Hans den yngre. . . . II (Ra.).

¹⁴⁾ Ca. 1500, 1514, 1518, 1524. Sønderborg og Nørborg Amters Lensregnskaber (Ra.).

¹⁵⁾ Falkenstjerne og Anna Hude: Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden 149 ff, 152 ff, 176 ff, 198 ff.

I det 18. aarhundrede omfattede dette herred hele Egen og Svenstrup sogne samt dele af Hagenbjerg (Elsmark og Lunden) og Notmark (Helleved, Katryd, Frederikshof, Frydendal og dele af Østerholm) sogne.¹⁶⁾ Som det vil ses, er enkelte byer kommet til, heraf er nogle enten nyere bebyggelser eller udprægede kaadnerbyer (f. eks. Klinkbjerg). Hundslevskov og Koldkaad er forsvundet, fordi de ikke mere eksisterede som bebyggelser¹⁷⁾, Almsted fordi denne by nu hørte under det augustenburgske Rumohrsgaard¹⁸⁾. Iøvrigt er omraadet det samme, som det, der i det 17. aarhundrede og senere kaldes Østerholm og Hjortspring len¹⁹⁾.

Ud fra de forhold, der faktisk herskede i det 16. aarhundrede, kunde man med nogen ret sige, at ligesaadan har det vel ogsaa været i tidligere tid. Men brevene fra 1343 og 1350 — især det sidste — er et tydeligt bevis herimod, thi Asserballe har aldrig hørt under Egen tingets omraade, men altid under Als Sønderherredsting. Naar der paa landstinget skødes jord i dette sogn, maa det være, fordi dette ting var fælles for hele øen.

Men ogsaa meget andet kan fremføres til støtte for denne antagelse. Ligesom Jylland og rigets øvrige landskaber omtales Als ofte som et særligt »land«: »dat land to Alsen« eller »terra Else«²⁰⁾, og øen hørte oprindeligt ikke med til hertugdømmet, regnedes først fra 1287 helt med dertil. Under disse omstændigheder er det meget naturligt, at den paa samme maade som saa mange andre afsides øer har haft sit eget landsting.

Mere direkte vidnesbyrd kan dog ogsaa fremføres. Der var i hedenskabets tid som regel den nøjeste forbindelse mellem

¹⁶⁾ Sammenstillet efter skifteprotokollen, der førtes særskilt for dette herred i modsætning til de øvrige retsprotokoller, samt en fortegnelse i C. III. 5. 456.

¹⁷⁾ Sønderjyske Stednavne V. 293 ff.

¹⁸⁾ C IV. 183.

¹⁹⁾ C. IV. 28; C III. 7. 600 a.

²⁰⁾ Sach: Das Herzogthum Schleswig I. 95; Schleswig-Holstein-Lauenburgische Regesten und Urkunden IV. 497.

hovedtingene og viet, mellem retspleje og gudsdyrkelse²¹). De store kendte landsting, Viborg, Ringsted, Lund og Odense var alle midtpunkter for hedensk kultur. I Viborg (egentlig de hellige bjerge) og Odense (Odins helligdom) minder navnene endnu derom. Naar man erindrer sig dette forhold, faar det en særlig betydning, at netop Egen sogn og dets nærmeste omgivelser synes at have været et sakralt midtpunkt i hedensk tid. Som bekendt har man gættet paa, at Als skulde være den ø i oceanet, hvor den romerske forfatter Tacitus lader gudinden Nerthus, gudinden for Angler, Varner, Jyder og andre stammer have sin hellige lund. En saadan gisning er selvfølgelig rent vilkaarlig, uden noget virkeligt holdepunkt. Paastanden om Egen egnens betydning for den hedenske kultus kan derimod bygges paa fastere grund. Først og fremmest aflægges stednavnene paa uigendrivelig maade vidnesbyrd herom²²).

I Guderup nævnes Torsmade og Torsmose, der utvivlsomt er sammensætninger af gudenavnet Thor. I nærheden ligger Offerløkke. I Elstrup ligger Tisbjerg og Tiskær, der maa være sammensat med Gudenavnet Tyr. Denne gud havde ofte forbindelse med ting og retspleje. Men ogsaa flere andre steder minder om hedensk kultus, selvom tolkningen af navnene ofte kan være vanskelig og usikker. Forleddet i Aalum i Elstrup og Guderup kan være identisk med gotisk »alhs«, tempel, gudshus. I Helbjerg ved Elstrup og Hellesvang i Egen og Guderup (jvnfr. Hellevad i Notmark sogn) indeholdes sikkert adjektivet hellig, ligesom bynavnet Guderup, Gudshøj i Dymneved og Gudemose i Elstrup ogsaa kan indeholde et vidnesbyrd om helligdom. Solspang i Elstrup har vel forbindelse med soldyrkelsen. Endelig forekommer der i sognet ret hyppigt navne, hvis forled

²¹) Angaaende forbindelsen mellem oldtidens kultsteder og de gamle herredsting kan henvises til Vilhelm la Cours afhandling: Hødenske Helligdomme i Danmark (i Festskrift til Johs. Steenstrup 1—33) og Hans Knudsens bemærkninger i Jyske Samlinger 4. række III 351 ff.

²²) Sønderjyske Stednavne V. 313 ff og Svend Aakjær i Sønderjydsk Maanedsskrift I. 10 ff, hvor der findes nævnt endnu flere eksempler end de her fremførte.

bestaar af lys- (lysmose, lysager). Saadanne navne kan være brugt om agerjord, der var udlagt til anskaffelse af alterlys, men i mange tilfælde synes de snarere at være minde om en hedensk sol- eller lysdyrkelse.

Ejendommeligt er det, at to betegnelser for hedenske stormænd og høvdinge: tule og jarl forekommer i stednavnene: Tollesbjerg i Stolbro og Jarlsbjerg i Elstrup.

Foruden stednavnene bærer ogsaa levnene, de arkæologiske fund, vidnesbyrd om, at denne egn har været midtpunktet for en oldtidskultus. Et af de bekendteste sønderjyske fund er gjort her. I Hjortspringkobbelen i Svenstrup sogn lige nord for Sjellerup udgravedes i begyndelsen af 1920'erne Hjortspringbaaden, der maa antages at være nedsat i mosen som offer. Lige nord herfor findes Solhøj, et andet vidnesbyrd om solkultus, og i nærheden deraf en hellig sten, hvis østlige del er dækket med skaalformede fordybninger. En sten i Notmark sogn har lignende fordybninger. I Dyndved findes et Snækkebjerg, ved hvis fod der skal være rester af flere skibssætninger²³⁾. Ogsaa disse har vel haft en kultmæssig betydning.

Alt synes saaledes at vise, at egnen har været et sakralt og antagelig ogsaa et administrativt midtpunkt langt tilbage i oldtiden. Men da der almindeligvis var forbindelse mellem tingsted og kultsted, er det overvejende sandsynligt, at det ting, der senere vides at have ligget i Egen sogn, ogsaa har haft sin plads her i oldtiden. Som egnen sakralt var midtpunkt for hele Als, var den det ogsaa retsligt. Tinget var landsting for hele øen. Naar det senere indskrænkedes til kun at omfatte egnen omkring Egen, maa det skyldes, at de to herredsting udvidede deres betydning paa fællestingets bekostning. Dette er ikke saa ejendommeligt. Det mærkelige bestaar i, at det stolte navn bevaredes for det lille herredsting.

Endnu et spørgsmaal er nærliggende. Er det muligt nøjagtigt at fastslaa, paa hvilket sted tinget har ligget?

²³⁾ Se nærmere J. Raben: Fra Als og Sundeved XIV.

Nogle hundrede meter øst for den smukke Egen kirke, viet til St. Martin, og netop placeret paa det sted, hvor tre af sognets bymarker støder sammen, stiger landskabet og naar et højdepunkt i Galgebakken (43 m) lige syd for vejen fra kirken til Elstrup. Lidt nord for vejen er terrænet endnu højere (46 m). Dette højdepunkt er det absolut dominerende midtpunkt for Midtals. Herfra rækker synet saa vidt som sjældent i et østdansk landskab. I solens glitrende lys, dukkende frem af sommerens varmedis fanger blikket det ene kirketaarn efter det andet. Først ganske nær Ketting, lige bagved, men langt borte, Lysabild ad øens sydkant, dernæst Hørup. Ulkebøl, Broager, Dybbøl, Sottrup, Ullerup. Og fra hav til hav gaar blikket, fra Augustenborg fjord til Lillebælt. Og by ved by ligger rundt om bakken, række efter række af gaarde i stadig større kredse, Sjellerup, Elstrup, Hundslev, Almsted, Ketting. Nørreskoven med dens mægtige mindesmærker fra en fjern oldtid og Dybbøl banke, det for Danmark saa bitre sted, alt ligger indenfor synsvidden.

Staar man heroppe, paatvinger den tanke sig uvilkaarligt at her, netop her og intet andet sted har det gamle alsiske landsting — senere Egen herredsting — været holdt. Og at det har været saaledes, vidner alle de historiske kilder enstemmigt om. Stednavnene — og forøvrigt ogsaa traditionen — fortæller det.²⁴⁾ Paa det gamle udskiftningskort fra Guderup 1772—1773²⁵⁾ kaldes højdedraget for »Kirkebieerre«, mens lokaliteten nedenfor mod øst kaldes »Sünder Tingholm«, og den del af Elstrup bymark, der støder op hertil, hedder Hestebed. Efterleddet betyder græsgang. Stedet maa være kaldt saaledes fra gammel tid, fordi tingfolkene her lod deres heste græsse, naar de søgte ting.²⁶⁾ Af særlig interesse er det, at lige nord og øst for Hestebed ligger det omtalte Jarlsbjerg og lige syd for Solspang og »Hellbiereg«, ligesom Tormose heller ikke ligger langt

²⁴⁾ Christian Knudsen IX. 97.

²⁵⁾ I Rigsarkivet: Kort fra Landkommissariat-Arkivet Mappe V

²⁶⁾ Sønderjyske Stednavne V. 328.

Udsnit af udskiftningskortet over Guderup 1772-73:
kirkebjerg og galgen med omliggende marker.

borte. At flere af de navne, der som paavist maa antages at vidne om en hedensk helligdom, netop samler sig om tingstedet, er et vidnesbyrd om, at paa denne plet har tingstedet været og har været der fra de ældste tider. Kirkens beliggenhed umiddelbart i nærheden af højdedraget er maaske ogsaa et bevis herpaa. I mange tilfælde var det paaviseligt saaledes, at de nye kristne kirker placeredes der, hvor det hedenske vi havde været. Endelig kan det nævnes, at stednavnet Stolbro synes at indeholde et meget gammelt vidnesbyrd om, at der meget langt tilbage i tiden har været et ting netop her. Baade i engelske og tyske stednavne forekommer ord for stol, som naturligt maa anses for at indeholde betydningen tingsted. Navnet lader sig da fortolke som vejen til tingstedet.²⁷⁾

Et uundværligt tilbehør ved fortidens tingsteder var galgen, hvor den begaaede forbrydelse skulde sones med det dvrebareste af alt livet. Galgen mangler heller ikke her. Som nævnt ligger Galgebjerget lige syd for Kirkebjerget. Paa kortet fra 1647 i Dauckwerths landbeskrivelse viser en figur som en galge tydeligt, at allerede paa dette tidspunkt har det uhyggelige varsko til forbryderne haft sin plads her, og udskiftningskortet fra Guderup vidner om at endnu paa udskiftningstiden stod galgen her.

Selvom der ifølge sagens natur — materialet er jo meget knapt — ikke findes vidnesbyrd om den nøjagtige plads for det middelalderlige landsting, kan der dog næppe tvivles om, at det har været ved Egen kirke paa det sted, hvor herredstinget bevisligt senere havde sin plads. Alle spor peger herhen, ved sin centrale beliggenhed synes stedet prædestineret hertil, og ingen anden plads paa øen kan gøre det rangen stridig.

Egen herredsting.

Tinget havde en del ind i det 17. aarhundrede sine egne herredsfogeder. Igenennem en lang aarrække var det den sam-

²⁷⁾ Sønderjyske Stednavne V. 316.

me slægt fra Dynneved. Jens Lassen (første gang nævnt 1647) og dennes søn Jens Jensen Lassen (fra 1669 til omkring 1703) og fra 1727 til 1728 sønnesønnen Nicolas Lassen, der i 20 aar havde været borger i Sønderborg. Jens Jensen Lassen beklædte desuden i en del aar herredsfogedembedet i Als Nørreherred²⁸⁾ Fra 1730 havde tinget med undtagelse af aarene 1739—1741 fælles herredsfoged med Nørreherred, idet Hans Petersen i Dynneved, der fra 1728 var herredsfoged over Egen ting, i dette aar ogsaa blev herredsfoged over Nørreherred²⁹⁾

Omkring midten af det 18. aarhundrede blev tinget henlagt til Egen kro³⁰⁾. Retterstedet var dog stadig paa det gamle sted, 1765 og 1791 fandt der henrettelser sted der, og 1767 begravedes en selvmorder ved Egen galgebakke³¹⁾. I 1788 blev tinget fra Egen kro henlagt til Svenstrup kro. Det var herredsfoged Fürsen i Nordborg, der havde ønsket denne flytning, fordi kroverten i Egen ikke vilde indrette et særligt rum til tingets afholdelse³²⁾. Tinget bestod iøvrigt til den store omordning af retsvæsenet i præjssisk tid.

Als Nørre herred.

Første gang en retslig inddeling paa Als omtales, er i kong Valdemars jordebog fra første halvdel af det 13. aarhundrede (1231). Under Alsæ nævnes: Sundræheret og Nørræheret³³⁾. I 1371 omtales hele Als »med Nørherret og Norborgh, Sunderherret og Sunderborgh« og i 1460, da kongen pantsætter Als og Sundeved til Johan v. Ahlefeldt, er der ligeledes kun tale om disse to herreder. Desuden nævnes Kegnæs, som i middelalderen har

²⁸⁾ Christian Knudsen XXI. 118; A XVII. 1025 (Ty. kanc. i Ra.) Nordborg Amts Resolutionsprotokol 1625—1724 s. 75, 85.

²⁹⁾ Nordborg Amtsarkiv: 1718—1746. Bestallinger for samtlige Embedsmænd; C III. 441.

³⁰⁾ Chr. Knudsen III. 152. Sønderj. Aarbøger 1935. 111.

³¹⁾ Fra Als og Sundeved VI. 70 ff. J. Nielsen: Egen Sogns Kronik 81; Sønderjydske Maanedsskrift I. 15.

³²⁾ C III. 5. 449.

³³⁾ Svend Aakjærs udgave 14.

været saa godt som folketom³⁴⁾. Det var kun de store skove, her, som havde betydning for ejerne. Det kan altsaa fastslaas, at fra den ældste tid, vi har sikre efterretninger om de alsiske retsforhold, har øen været delt i to retsenheder, herreder. Og der har i middelalderen kun været disse to herreder. De øvrige retsomraader, som senere betegnes som herreder — Egen og Ketting samt Augustenborg herreder — er af senere oprindelse.

Af disse to oprindelige herreder har Nørre herred sikkert fra først af ogsaa omfattet det senere Egen herred eller en del deraf. Hvor herredets tingsted har ligget i ældre tid, er ikke klart. Yderst paa næsset ved Holm ligger en tinghøj, men dens beliggenhed gør det egentlig ikke sandsynligt, at der har været tingsted her. I Mjels og Pøl nævnes Galgeagre og i Hagenbjærg Tingstedmark og Tingstedvej³⁵⁾. Disse navne — især det sidste — kunde tyde paa, at der engang har været afholdt ting her, men der synes ikke at være bevaret noget historisk vidnesbyrd herom. I senere tider holdtes retten i Nordborg. I 1728 blev »... retten holdt her i vor amtsstue...«³⁶⁾ og i 1743 nævnes Thomas Hansen i Købing, »boendes ved tinget« der i byen. I 1831 fortælles det, at da tinget blev holdt i fri luft, blev en plads, som laa foran kroen og hørte til denne, benyttet som tingplads. I 1772 var tingstokkene forfalden, men da tinget nu ikke mere holdtes i fri luft, mente amtmanden, at det var mere formaals-tjenligt, at der indrettedes tingstue ved fængsels- og fodknægtboligen, hvilket forslag rentekammeret fandt meget fornuftigt. Der blev ogsaa bygget et fængsel i henhold til Rentekammerets approbation af 21. november 1772, væsentligst af materiale fra bygningerne af den nedlagte forpagtergaard Nordborg. Ogsaa amtsbudet fik sin bolig her. Men nogen tingstue blev der ikke plads til. I 1830 stod man overfor at skulde bygge et nyt fæng-

³⁴⁾ Urkundensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Geschichte II. 288; Stemann: Rechtsgeschichte III. 84 ff.

³⁵⁾ Sønderjyske Stednavne V. 422, 402, 424, 386; Chr. Knudsen IX. 88.

³⁶⁾ Nordborg Amtsarkiv: 1718—1746 Bestallinger for samtlige Embedsmænd.

sel, og herredsfoged Momme Heseler Steffens kom ind paa den tanke, at den nye bygning ogsaa skulde indeholde plads til et passende tinglokale. I forbindelse med disse planer gav han en meget drastisk skildring af de utilfredsstillende og lidet værdige forhold, der herskede i Nørre herred paa dette omraade: »Vort tinghus er i mangel af noget bedre en gammel forfalden kro, der er dækket med straatag, tilhørende Boy Petersens enke, der fornylig er bleven gift. For at komme til tingstuen og retten maa man først passere forbi en snæver forstue (Vordiele), saa et mørkt og meget indsnævret køkken, derpaa et ligesaa snævert forraadskammer og endelig en smal, mørk gang, før man . . . kommer ind i det kolde, med gule sten brolagte, dystre, uvenlige og kolde retsværelse«. Om vinteren var der saa koldt derinde, at man maatte benytte hestedækkener for at beskytte sig imod kulden. Planen strandede iøvrigt ogsaa denne gang, da det vilde blive for dyrt at realisere den, og tinget blev, hvor det var³⁷⁾. I 1841 var der ikke sket nogen forandring heri, idet Christian Jensen, der da ejede gæstgivergaarden, erhvervede »det derværende saakaldte gamle tingsted« paa betingelse af, at han skulde vedligeholde og opvarme tingstuen. Denne forpligtelse var en reallast, der hvilede paa huset, men den medførte ikke nogen ret for ham til at forlange, at tinget skulde holdes i hans stue. Endnu saa sent som i 1864 maatte den daværende ejer af huset, gæstgiver H. Lorenzen, afgive erklæring om, at han anerkendte denne forpligtelse³⁸⁾.

Allerede i det 17. aarhundrede fandt henrettelserne sted ved Fægteborg ved vejen mellem Hagenbjerg og Nordborg lige paa grænsen mellem de to sogne. Der kendes flere eksempler paa executioner ved Fægteborg, saaledes blev Peder Svarrer i 1657 brændt her for troldom, og 1748 henrettedes en barnemorderske paa dette sted³⁹⁾. Dog er der fra det 17. aarhundrede ogsaa

³⁷⁾ Christian Knudsen IX. 88; Sønderborg og Nordborg Amtsarkiv: 1820—1835 Sager angaaende Opførelsen af et nyt Arresthus i Nordborg. C. III. 1. 26. »Haupt Protocollum« 1772—74 og C. III. 5. 449.

³⁸⁾ Bibog til Skyld- og Panteprotokollen for Nordborg Amt X. 772 og XIII. 935 ff.

³⁹⁾ Fra Als og Sundeved I. 59 f.

eksempler paa, at der har fundet henrettelser sted inde i Nordborg⁴⁰⁾.

I nogle aar fra slutningen af det 17. aarhundrede til kongens overtagelse af Nordborg amt i 1723 og 1730 synes det almindelige herredsting i amtet, altsaa baade i Egen og Nørre herred, helt eller delvis at være ophævet. Der nævnes nok en herredsfoged, men tingforretninger var efter alt at dømme overtaget af en særlig hofret, der ogsaa undertiden benævnes amtsretten i Nordborg. Medlemmer af den var i hvert fald amtsforvalteren og hertugens sekretær Bockelmann. Den sidste var afgjort hofrettens vigtigste person og afsagde undertiden domme paa egen haand. I enkelte tilfælde nævnes hertugen og amtmanden iøvrigt ogsaa som tilstedeværende i retten. En enkelt dødsdom er afsagt af hertug August selv⁴¹⁾

Als Sønder herred.

Bortset fra Kegnæs halvøen, Stavnsbøl birk og enkelte andre omraader havde Sønder herred i ældre tid i det væsentlige det samme omfang som nu om dage. I de gamle tingsvidner fra det 15. og 16. aarhundrede nævnes der tingfolk fra hele egnen.

Hvor tinget har været afholdt i middelalderen, lader sig nu næppe afgøre. En del tyder dog hen paa, at tingpladsen skal søges i Lysabild sogn, hvor der baade i Mommark og Fjelby findes stednavne, sammensat med galge⁴²⁾. Fra det 16. aarhundredes begyndelse var tingstedet paa den plads, hvor St. Gertruds kirke i Sønderborg havde ligget. Det hedder herom i en optegnelse fra dette aarhundredes anden halvdel: »Sancti Giertrudtz gods, som i fordum tid har ligget til S. Giertrudts kirkegaard i Sønderborg og nu er afbrudt og ligger Sønderherredsting paa den plads, kirken stod, og er nu en humlehøve, som

⁴⁰⁾ Danske Samlinger. VI. 56. (efter Nordborg Kirkebog).

⁴¹⁾ Nordborg Amtsarkiv, Gl. Nordborgske og Frøske Sager; C. III. 5. 381. ff..

⁴²⁾ Sønderjydske Stednavne V. 160 og 169.

huset stod, og blev lagt til Nyborg anno (15) 71⁴³⁾). Indholdet af optegnelsen er ikke historisk korrekt, thi der har aldrig været nogen kirke i Sønderborg af dette navn. Derimod var der i St. Nicolai kirke et St. Gertrud alter, hvortil der var knyttet et vikarie, som var stiftet af hertug Valdemar og hertug Henrik, og som i 1473 fik sine privilegier bekræftet af kong Christian den første⁴⁴⁾). Alteret havde en del gods paa Als, ialt 11 gaarde, fordelt i Hørup, Egen, Lysabild, Tandslet og Ulkebøl sogne. Efter reformationen blev godset inddraget og lagt til Sønderborg. Nicolai kirke siges i 1573 at have ligget »tonegst bi dem husse«, altsaa i umiddelbar nærhed af slottet⁴⁵⁾). Forskellige fund beviser rigtigheden af denne oplysning. I provstegaardens have er der fundet fundamenter af en gammel bygning, og traditionen siger, at en kirke i gammel tid har haft sin plads her. Menneskeknogler, der minder om kirkegaarden, som i ældre tid altid laa rundt om selve kirken, er fundet paa den tidligere slotsmølles grund. Udtrykket om, at Sønderherredstinget laa paa den plads, hvor kirken stod, maa da gaa paa den kirke, hvori St. Gertrud altret stod, St. Nikolai kirke. Grunden, hvor kirken havde staaet, blev 1600 købt af hertug Hans og inddraget under den kongelige lysthave⁴⁶⁾). Tingstedet maa dog stadig være bleven ved med at have sin plads her. Det ses aftegnet paa det Danckwertske kort fra 1649 mellem lysthaven og slottet⁴⁷⁾, og i 1611 nævnes i en sønderborgsk købekontrakt et hus »..... liggende her foran det fyrstelige slot paa bjerget ved Deres fyrstelige naades lysthave og mellem Erich Gerbers hus paa den østlige side og de fire tingstokke paa den vestlige side ..«.

⁴³⁾ Tyske Kancelli I. A. — 1670 VII. Forhandlinger med Enkedronning Dorothea og med Hertug Hans den yngre I. (Ra).

⁴⁴⁾ Urkundensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte IV. 83.

⁴⁵⁾ Tyske Kancelli I. A. — 1670. Forhandlinger med Enkedronning Dorothea og med Hertug Hans den yngre I. (Ra).

⁴⁶⁾ Heimatblätter für den Kreis Sonderburg III. 50. Fra Als og Sundeved X. 23 ff.

⁴⁷⁾ Danckwerth: Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein. 98. Fra Als og Sundeved X. 32.

Ogsaa i 1616 nævnes de fire tingstokke paa dette sted⁴⁸⁾, og der bruges lignende udtryk i senere købebreve angaaende det samme hus. I 1686 siges det at ligge »mellem Deres kgl. Majestæts Sønderherredsting paa den vestlige og Christian Eichenbrocks hus paa den østlige side«. Da det laa saa nær ved slottet, var det meget naturligt, at amtsforvalterne ønskede at bo der. I 1757 købte amtsforvalter Prehn det af amtsforvalter Peter Petersen. I Skødet siges det at ligge i den sydlige del af Slotsgade lige overfor det kgl. slot, og da Prehn lod det lovbyde, omtales det som liggende »ved tinget«. Der kan saaledes ikke være tvivl om, at Sønderherredsting fra kort efter reformationen blev holdt i umiddelbar nærhed af slottet paa den plads, hvor før st. Nicolaj kirke havde staaet. Ogsaa mange andre steder i Sønderjylland holdtes der ting i slottets umiddelbare nærhed. Rise herredsting holdtes lige udenfor Brundlund slot ved Aabenraa⁴⁹⁾, og Haderslev herreds ting lige i nærheden af Hansborg slot i Haderslev⁵⁰⁾. Hvor længe Sønderherredsting er blevet holdt her foran Sønderborg slot lader sig næppe afgøre med sikkerhed. Brevet fra 1757 kunde tyde paa, at det endnu har været tilfældet paa dette tidspunkt, men det er dog mere sandsynligt, at det allerede da var henlagt til Sønderborg slot. Den senere borgmester Claeden i Flensborg, fortæller i sin bog »Monumenta Flensburgensia«⁵¹⁾, at i de første aar, da han var advokat paa øen Als, blev der endnu holdt ting i fri luft indenfor de fire tingstokke, og at han paa den tid var skyld i, at det blev forlagt til slottet »bey fernere Plaidirung vieler Sache«. Besværlighederne i forbindelse med daarligt vejr, blæst og regn gav ham anledning til at forlange dette. Da Claeden var advokat i Sønderborg, maa der være tale om Sønderherredsting, og forandringen maa i hvert fald

⁴⁸⁾ Heimatblätter III. 169 ff; Fra Als og Sundeved X. 31; Topografica: Sønderborg: Købebreve.

⁴⁹⁾ Meiers kort i Ny kgl. Samling 2074. Folio (kgl. Bibliotek).

⁵⁰⁾ Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte 2 r. VII. 450.

⁵¹⁾ I. 120.

ligge forud for 1742, i hvilket aar han blev borgmester i Flensborg⁵²⁾.

Ved de store afstaaelser til Augustenborg — først og fremmest de fire len: Ladegaard, Maibølgaard, Kegnæsgaard og Rønhave i 1764 — blev Sønder herreds omraade stærkt indskrænket, foruden møllerne og færgerne ved Sønderborg var det kun en del af Lysabild sogn, det saakaldte Nygaard len, som endnu hørte til herredet. Det var under disse omstændigheder meningsløst at opretholde et eget ting. Herredsfogden og tingskriveren ansøgte derfor kongen om, at resten af Sønder herred maatte blive indlemmet i Kegnæs birk. Efter amtmandens anbefaling og højere tilladelse gav overretten den 10. november 1764 amtmanden ordre til at sørge for sammenlægningen⁵³⁾. Tinget holdtes derefter paa denne halvø. Men det var upraktisk at have tingsted paa det afsides sted, hvorfor herredsfoged Prehn i 1775 bad om, at det maatte blive henlagt til Sønderborg om vinteren og til Kajborg om sommeren. Amtmanden var imidlertid ikke for denne plan, som vilde frembyde store fordele for herredsfogden og for advokaterne, som iøvrigt blev meget lidt benyttet, men som vilde være meget ubekvem for undersaatterne. Birkets sandemænd samt byforstanderne udtalte overfor amtmanden, at om vinteren kunde rejsen til Sønderborg ikke gøres paa een dag. I den foregaaende tid havde tingforsamlingen ofte været tilsagt til Sønderborg, og de udtrykte i denne forbindelse haabet om, at de maatte beholde deres urgamle rettighed og blive ved med at have birketinget paa deres halvø⁵⁴⁾. Spørgsmaalet dukkede senere op igen, og man fandt da en løsning, der antagelig nogenlunde har tilfredsstillet alle parter. Herredsfoged Ahlmann anmodede i 1805 om at faa tinget henlagt til Skovby i Lysabild sogn, der laa meget mere centralt. Amtet anbefalede andragendet og

⁵²⁾ Sammesteds I. 116; Dansk biografisk Leksikon (1. udgave) IV. 18 f.

⁵³⁾ A XVIII. 2317; A IV. 468 (Ra); C III. 1. 85.

⁵⁴⁾ C. III. 1. 27. 1775 1/10.

paapegede, at da herredet havde sit eget tinghus, var forlæggelsen kun i ringe grad forbundet med vanskeligheder. Den 5. februar 1805 bestemte overretten derefter, at tingstedet skulde være i Skovby, og her blev det indtil tysk tid⁵⁵).

Kegnæs birk.

Halvøen Kegnæs var i ældre tid næsten helt bevokset med skov og en værdifuld besiddelse, fordi saa mange svin kunde fedes her. Det var først den energiske hertug Hans den yngre, til hvis besiddelser halvøen hørte, som tog den opgave op at faa jorden herovre under plov. Han gik frem paa den maade, at han i sommeren 1615 lod bygge to landsbyer, begge bestaaende af 20 huse. Til at befolke dem hentede han kaadnere fra Als og Sundeved. Samtidig blev der bygget en kirke her⁵⁶). Det nye kolonisationsomraade blev ikke — som man kunde vente — indlemmet i Sønderherred, men kom fra først af til at udgøre et retsomraade for sig: Kegnæs birk. Det havde sine egne sandemænd. Blandt de første af disse var Hans Nielsen i Sønderby, som døde 18. august 1650, 84 aar gammel, og hvis ligsten endnu er bevaret. Det hedder paa den, at han i 35 aar havde været kirkeværge til Kegnæs kirke og sandemand til birketinget⁵⁷). Birketinget havde ogsaa i ældre tid sin egen birkefoged, allerede i 1616 nævnes ladegaardsfoged Laurens Laurensen som saadan, men senere var det herredsfogden over Sønderherred, der iøvrigt ogsaa var amtsforvalter, som beklædte denne stilling⁵⁸).

Birketinget blev ligesom tingene mange andre steder — f. eks. i Nybøl herred — holdt ved kirken⁵⁹). En tradition fra det

⁵⁵) A. IV. 470 (Ra); C. III. 1. 85.

⁵⁶) Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte 2. r. IV. 215.

⁵⁷) Indskriften findes hos Christian Knudsen XII. 197, hvorefter gengivelsen i Fra Als og Sundeved IV. 31 kan fuldstændiggøres.

⁵⁸) Kirkeregnskabsbog for Kegnæs Sogn 1616—1852 (C. IV. 106); C. III. 1. 85.

⁵⁹) A. IV. 470. (Ra).

19. aarhundrede fortæller: »... at Tingstedet laa under Kirkegaardsmuren, hvor den første Kirkelade staar og henad imod Kroen, thi noget af dette Vaaningshus skal ogsaa være opført paa denne Plet. Gamle Folk kunde endnu huske, at der stod Pæle i Jorden, hvorpaa der maa have ligget Brædder til Bænke, og ind under Kirkegaardsmuren stod højere Pæle fæstede i Jorden, der syntes at bære en Bordplade. Pladsen var omgivet med en Kreds af Sten. Indtil 1801 holdtes efter Synsmand J. Bladts Vidnesbyrd Thinget her paa Kegnæs under aaben Himmel. Det blev da henlagt til Skovby. Stejlen har knejset paa Øens vestlige Punt«. Stednavne som Galgemade og Galgebjerg minder endnu om galgens plads⁶⁰). Beretningen er dog ikke helt korrekt, thi da tingstedet i 1805 henlagdes til Skovby, var man ophørt med at holde tinget i fri luft og var flyttet ind i skolestuen⁶¹).

Domkapiteldistriktet.

Domkapitlet i Slesvig havde i middelalderen erhvervet meget betydelige godsbesiddelser spredt over hele hertugdømmet. Efter reformationen blev det bestaaende om end i en noget anden skikkelse og beholdt sine besiddelser. Først efter Roskildefreden blev det ophævet. Godsomraadet blev dog ogsaa efter denne tid ved med at udgøre et særligt administrations- og jurisdiktionsomraade, der fra gammel tid var inddelt i forskellige fogderier. Fogderiet paa Als og Sundeved, almindeligvis kaldet fogderiet Lysabild, bestod af en del gaarde og kaadnere i Lysabild by, en kaadner i Pøl, forskellige ejendomme i Broager sogn, en gaard i Snogbæk og en i Bovrup samt et kaad i Dybbøl. Sammen med det angelske fogderi Gammelbygaard havde det en stiftsfoged, der boede i Lysabild. Disse to fogderier samt fogderierne Langenhorn, Kogsbøl, Haksted og Kosel udgjorde det andet, tidligere det gottorske, Domkapitelsdistrikt, som

⁶⁰) Christian Knudsen XII. 198.

⁶¹) A. IV. 470. (Ra).

havde sin egen domstol, i hvilken dominspektøren (amtsforvalteren), de fire stiftsfogeder og 12 bønder havde sæde⁶²). Ved kgl. plakat af 1. november 1777 blev Domkapiteldistriktet ophævet, idet de paagældende gaarde og kaad blev henlagt under de amter, henholdsvis herreder, hvori de laa. For Lysabild fogderis vedkommende skete der det ejendommelige, at de sundevædske ejendomme ikke blot blev henlagt under Sønderborg amt, men ogsaa under Sønder herred⁶³). Grunden hertil maa søges i, at størstedelen af Sundeved dengang hørte under de glücksborgske hertuger, altsaa var uden nogen forbindelse med de kongelige dele af hertugdømmet Slesvig.

St. Jørgens hospitals jurisdiktion.

I Sønderborg var der ligesom i saa mange andre byer et hospital for spedalske, indviet til St. Jørgen. Det havde en del godsbesiddelser paa Als og Sundeved, og da det efter reformationen blev et hospital for fattige, bevarede det en del af disse. Det havde fra gammel tid jurisdiktion over sine fæstere, der boede i Broager, Nybøl, Dybbøl og Ulkebøl sogne, hvortil kom en del jorder i umiddelbar nærhed af Sønderborg by. I administrativ henseende var de udskilt fra amtet, og i retslig henseende synes de at have udgjort en lille retskreds for sig. Forholdet er meget vanskeligt at udrede, og samtiden selv var heller ikke helt klar over, hvordan det egentlig forholdt sig. Af de bevarede akter fremgaar det i hvert fald, at i civilretslige spørgsmaal var det hospitalsdirektionen, der bestod af amtmand, provst og magistrat, som udøvede retsmyndighed, ligesom der ogsaa førtes en særlig skyld- og panteprotokol for hospitalets fæstere⁶⁴).

⁶²) Archiv für Staats- und Kirchengeschichte II. 455 ff; Biernatzki: Schleswig-Holstein-Lauenburgische Landesberichte 1847. 240 ff, J. F. Hansen: Vollständigere Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig 289 b, 470 ff; C. III. 1. 1.

⁶³) Chronologische Sammlung 1777. 75 ff; C. III. 1. 1.

⁶⁴) Forskellige akter ang. St. Jørgens hospital i Sønderborg byarkiv; C. III. 208, 209.

Efter treaarskrigen blev dette mærkelige — men for sønderjyske forhold saa typiske — forhold forandret. 1852 blev jorderne ved Sønderborg lagt ind under byens jurisdiktion, og i det følgende aar ophævedes hospitalets jurisdiktion, idet det bestemtes, at de paagældende fæstesteder skulde henlægges under Augustenborg og Nybøl herreder⁶⁵).

Stavnsbøl birk.

Gejstligheden indtog i middelalderen en meget stærk stilling, politisk saavel som økonomisk. De, der vilde befri sig for den angst, der i den katolske tid laa som et knugende tryk paa menneskene, skænkede store gaver til kirken. Gaverne bestod først og fremmest af jordegods, og kirken, biskop og kapitel, sognekirker og klostre, blev derved godsejer i større eller mindre stil. Ogsaa konger og fyrster betænkte kirkens mænd, de skænkede dem ikke blot jord, men gav dem ogsaa store privilegier, der paa alle maader styrkede og befæstede kirkens stilling. Efterhaanden fik kirken tilegnet sig en ret stor domsmyndighed først og fremmest i alle spørgsmaal af kirkelig art, men det lykkedes den ogsaa i mange tilfælde, hvor den havde faaet samlet større sammenhængende godsomraader, at faa oprettet gejstlige birker, saaledes at dens fæstebønder ikke skulde søge det almindelige herredsting, kongens ting, men kun kirkens eget ting, birketinget. Biskoppen i Slesvig havde ligesom sine fæller i Kongeriget erhvervet en del gaarde, hvoriblandt nogle laa ret samlet paa Als og i Sundeved. I et sognevidne, optaget den 11. januar 1523 paa Svabsted sogns kirkegaard, hedder det: »Paa Als i Odense Stift en Birkeret med hele Landsbyen Stauensbul«. Hertil hørte desuden otte fæstegaarde i Sebbelev og nogle gaarde i Dybøl og Nybøl sogne paa Sundeved. Det hedder i vidnet, at «... Stiftets Lensmand har Valget, om han for disse Stiftsgaardes og Un-

⁶⁵) Chronol. Samling 1853, 245.

dersaatters Vedkommende vil holde Ting og Ret i Sundeved eller paa Als, da de hører til en Kirkeret i dette Stift«⁶⁶). Reformationstiden medførte for de gejstlige ejendomsbesiddelsers vedkommende store omvæltninger, af Slesvig bispens jordegods oprettedes amtet Svabsted, som bestod indtil 1702. Her til hørte ogsaa besiddelserne paa Als og Sundeved, som udgjorde to særlige fogderier. Trods disse forandringer blev birket dog ved at bestaa. Baade i det 16. og 17. aarhundrede nævnes der birkefogder i birket, f. eks. Jens Johansen, der omtales ved et præstevalg i Ketting 1625⁶⁷).

Det augustenborgske retsomraade.

Da hertug Hans den yngre døde i 1622, blev hans besiddelser delt mellem hans børn. Af disse erhvervede hertug Alexander hertugdømmet Sønderborg. Han havde flere sønner. En af dem, Ernst Günther, fik en særlig skæbnesvanger betydning for Danmark. Han blev stamfaderen til den augustenborgske hertuginie, og han grundlagde de augustenborgske besiddelser, idet han i 1651 erhvervede Stavnsbøl birk med Stavnsbøl by og gaardene i Sebbelev⁶⁸). Allerede 1660 blev den bedste gaard i Stavnsbøl nedlagt, og i stedet byggedes Augustenborg. Kort efter nedlagdes det meste af byen, og snart forsvandt den helt⁶⁹). I de følgende aar udvidedes besiddelserne meget stærkt: Allerede 1668 erhvervede Ernst Günther Rumohrsgaard fra Cai Ahlefeldt, der kort før havde faaet den overdraget ved den sønderborgske konkurs. Til den hørte gaarde i Notmark, Notmarkskov, Fynshav, Hundslev, Sebbelev, Ketting, Almsted og Almstedskov. I 1674 fik han landsbyen Bro og i

⁶⁶) Falkenstjerne og Anna Hude: Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden 456. I Svabsted amts jordebog 1589/90 (Ra) nævnes der 12 gaarde i Stavnsbøl, og 10 i Sebbelev.

⁶⁷) Christian Knudsen VI. 130. XI. 41; jvfr. iøvrigt Slesvig biskoppens jordebog 1464, hvor Nisse Marquardessen i Stavnsbøl nævnes som »advocatus« (foged) (Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte V. 210).

⁶⁸) C. IV. 74.

⁶⁹) Fra Als og Sundeved II. 32 f.

1676 blev Gundestrup overdraget ham og hans gemaliinde paa livstid⁷⁰⁾. Der blev derefter en længere pause i godsudvidelsespolitiken, men i 1730 tog bestræbelserne fat igen, idet hertug Christian August i dette aar fik donationsbrev paa Gammelgaard len, dog kun paa livstid (ad dies vitae). Gavebrevet blev fornyet for sønnen Frederik Christian i 1754, og to aar senere, den 30. marts 1756, fik Augustenborgerne dette len og Gundestrup som absolut ejendom mod at give afkald paa visse arverettigheder. Ved overdragelsen 1730 hørte der til Gammelgaard len: 84 bol (gaarde), 106 beboede og seks øde kaadnersteder samt fire møller, beliggende i byerne: Asserballe, Asserballeskov, Svulstrupskov (Kettingskov), Ertebjerg, Jestrup, Tandslet og Mommark⁷¹⁾. I 1746 fik hertugen paa livstid: Rønhave og Ladegaarden (Langenvorwerck). Til den første hørte der 34 bolsmænd og 26 kaadnere i Ulkebøl og Kær, til den sidste 82^{2/3} bolsmænd og 42 kaadnere i Ulkebøl, Klinting, Sundsmark, Vollerup, Majbøl, Lambjerg, Hørup og Mjang. Slutstenen paa godspolitiken blev det store overladelsesbrev af 24/9 1764, hvorved hertugen foruden fuld ejendomsret til Rønhave og Ladegaard ogsaa fik Sønderborg slot samt Maibølgaard og Kegnæsgaard. Til de sidste hørte der gaarde henholdsvis i Mintebjerg og Lebøl og i Sarup, Lysabild og Pøl⁷²⁾.

Med overdragelsen af Stavnsbøl og Sebbelev fulgte selvfølgelig ogsaa birkeretten, eller som det hedder i brevet: »..Tingsrettighederne, hals og haand, højst, mellem og lavest, som kongens forfædre har brugt den..«. Da Bro og Gundestrup blev overdraget til hertugen, bestemtes det, at de skulde søge deres ret ved Ketting tinget, altsaa det gamle Stavnsbøl birketing⁷³⁾.

Med Rumohrsgaard fulgte ogsaa «...Jurisdiktion, hals og haand, høje og lave retter og rettigheder». Ogsaa dette omraade blev lagt under Ketting tinget⁷⁴⁾, saledes at alle de

⁷⁰⁾ Augustenborg godsarkiv: »Copie-Buch« 83 f; C. IV. 28, 74 og 183.

⁷¹⁾ »Copie-Buch« 198, 158—62, 184 ff.

⁷²⁾ »Copie-Buch« 107 ff, 269 ff, 310 ff; C. IV. 28.

⁷³⁾ C. IV. 74.

⁷⁴⁾ C. IV. 74.

augustenborgske godsbesiddelser, der var erhvervet før 1730, i retslig henseende udgjorde en enhed. Tingholderen førte ligesom de almindelige kongelige retsbetjente titel af herredsfoged. Tinget blev holdt i Ketting. I 1752 gav den daværende herredsfoged Jacob Wilmerding meddelelse til undersaatterne om, at han ».... er sindet at holde ting og ret paa det sædvanlige sted i Ketting«⁷⁵⁾. 1805 holdtes det i Ketting kro⁷⁶⁾. Da tinget endnu holdtes i Ketting i fri luft, var tingpladsen i nærheden af kirken, hvor der senere stod to huse, hvoraf det ene hed »paa Ting«. Retterstedet har antagelig været i nærheden, idet der omtales et »Galgebjerg eller Store Kirkehøj« i Ketting⁷⁷⁾. Det var vist her, to kvinder i det 17. aarhundrede blev brændt for trolddom. Det hedder herom i kirkebogen for Ketting sogn: »14. August blev den elendige Engel udaf Ketting brændt udi Østmarken ved de unge Eller, Anna Moldt af Hundslev, som blev brændt paa det samme sted, udlagde hende for trolddom«⁷⁸⁾. Der kan maaske ogsaa være mulighed for, at galgen paa et eller andet tidspunkt har været paa Rumohrsgaards mark, »hvor Pælen endnu stod og dinglede i Begyndelsen af dette Aarhundrede«⁷⁹⁾.

Da Gammelgaard i 1730 blev overdraget hertugen paa livstid, bestemtes det, at det med hensyn til retsvæsenet skulde blive ved det gamle, og at processagerne og bødesagerne ogsaa for fremtiden skulde afgøres af herredsfogden, idet amtsforvalteren skulde foretage beregningen af bøderne⁸⁰⁾, men da hertu-

⁷⁵⁾ Augustenborg og Rumohrsgaard Tingretsprotokol 1754—1836.

⁷⁶⁾ C. IV. 71; Augustenborg og Rumohrsgaard Tingretsprotokol 1754—1836.

⁷⁷⁾ Christian Knudsen, XI. 55; Sønderjyske Stednavne V. 262; Schröder: Topographie des Herzogthums Schleswig 462. Heimatblätter II. 14. Det kan i denne forbindelse nævnes, at der lige nordfor grænsen mellem Elstrup og Hundslev findes en tinghøj, som hverken kan have forbindelse med tingstederne i Egen herred eller Ketting (Heimatblätter I. 92 f; Sønderjyske Stednavne V. 333). Stedet ligger ikke saa langt fra Rumohrsgaard, men da denne gaard næppe har haft birkeret, er det tvivlsomt, om det har haft noget med den at gøre. Dets oprindelse synes ikke at kunne forklares.

⁷⁸⁾ Fra Als og Sundeved II. 46.

⁷⁹⁾ Christian Knudsen XI. 55. Sønderjyske Stednavne V. 303.

⁸⁰⁾ A. IV. 465 (Ra). »Copie-Buch« 198.

gen i 1754 havde faaet gaarden som ejendom, blev »... tingpligtigheden og jurisdiktionen paa samme gods . . .« tilstaaet ham ved et særligt brev af 29. marts 1754, ligesom han ogsaa fik ret til at oppebære bøderne. Ved et nyt kongebrev af 23. april 1756 udvidedes rettighederne til at gælde alle hans efterkommere af den augustenborgske mandslinie⁸¹). Tinget holdtes »zu Pählwerck«, der ligger, hvor vejen til Gammelgaard passerer Pulverbækken⁸²). Her blev det ved med at være, indtil det i 1804 flyttedes til Sønderborg slot, hvor det sidste gang holdtes den 26. august 1820 for derefter at blive henlagt til Augustenborg⁸³).

Da hertugen af Augustenborg i 1746 fik overdraget Rønhave og Ladegaarden, fik han ogsaa tingretten over de to lens undersatter. Efter hertug Christian Augusts befaling, »... blev Ting og Ret . . . over de tvende Len Ronhav og det Lange Vorwerck lagt her ved Ulkebülls-Menighed og tager sin første Begyndelse i Dag Tirsdagen den 28de Februari Anno 1747«. Da næsten hele det gamle Sønder herred i 1764 kom i hertugens besiddelse, bevaredes det fælles ting for de fire len. Det afholdtes paa Sønderborg indtil 1819, og blev derefter ligesom de to andre augustenborgske tingretter flyttet til Augustenborg. De tre tingretter: 1) Augustenborg og Rumohrsgaard, 2) Gammelgaard og 3) Augustenborg Sønder herred blev dog ved med at blive afholdt for sig, idet de en gang om aaret, sædvanligvis i november maaned, samledes til det saakaldte allemands-ting⁸⁴).

Efter at forholdene efter treaarskrigen var undergaaet en afgørende forandring, idet de augustenborgske godser gik over til den danske stat, blev forholdene ændret ved kgl. patent af 2. marts 1853, ifølge hvilket de augustenborgske godser som et særskilt herred indlemmedes i Sønderborg amt. Ved en kgl.

⁸¹) »Copie-Buch« 163, 202 fff.

⁸²) Sønderjyske Stednavne I. 185; Gammelgaards Tingretsprotokol 1754—1828.

⁸³) Gammelgaards Tingretsprotokol 1754—1828.

⁸⁴) Rønhave og Ladegaards Tingretsprotokol 1747—1754; Augustenborg Sønder Herreds Tingretsprotokol 1764—1846; C. IV. 76.

resolution af 20. august samme aar bestemtes det, at de tre tingretter skulde sammendrages til en enkelt fælles ret, der under navn af Augustenborg Herredsting skulde afholdes paa Augustenborg⁸⁵).

De retslige forhold i de augustenborgske omraader var nogenlunde som i de kgl. dele af Als. Som nævnt havde Augustenborg og Rumohrsgaard deres egen herredsfoged. Han fik ogsaa i 1747 Rønhave og Ladegaard og i 1754 Gammelgaard lagt under sig. Men da næsten hele det gamle Sønder herred kom under hertugen, blev der udnævnt en særlig herredsfoged for dette omraade, hertugens kammerskriver Peter Unverzagt, mens den tidligere herredsfoged Jacob Wilmerding, der før havde været kammertjener hos hertugen, fungerede som herredsfoged i den resterende del af de hertugelige besiddelser. Da begge herredsfogeder var døde i 1777, blev de to embeder forenet, og fra 1777 var der kun een herredsfoged over alle de augustenborgske omraader⁸⁶).

Herredsfogden var uafhængig af øvrigheden, altsaa af hertugen, mens denne paa den anden side ikke havde noget ansvar for hans domme. Foruden at være retsembedsmand var han ogsaa politiembedsmand, han førte skyld- og panteprotokollerne, der ellers som regel førtes af amtsforvalterne, og han havde ret til paa egen haand — ligesom amtmændene i de kgl. omraader — at afgøre mindre vigtige sager. Han præsiderede i tingretterne, men de virkelige dommere var sande- og synsmændene, idet herredsfogden efter gammel sædvane foreslog dommen. Mens der i 1824 siges at være 8 sande- og synsmænd i hver af de tre tingretter, opgives tallet i 1853 noget anderledes: i Sønder herred (de fire len) 10 synsmænd, hvoraf de seks ældste tillige var sandemænd, i Augustenborg og Rumohrsgaarden: fem synsmænd, hvoraf de to ældste tillige var sandemænd og i Gammelgaard: fire synsmænd, hvoraf to ogsaa

⁸⁵) C. IV. 76. Chronologisk Samling .. 1853. 32, 222.

⁸⁶) C. IV. 57. Augustenborg kirkebog 1777.

⁸⁷) C. IV. 57, 74 og 76

var sandemænd⁸⁷⁾. Ved forandringen i 1853 blev det bestemt, at Augustenborg herredsting foruden af herredsfogden og tingskriveren skulde sammensættes af fire sandemænd og fire synsmænd, hvoraf halvdelen skulde tages fra Sønder herred og en fjerdedel fra hvert af de to andre omraader⁸⁸⁾.

Sønderborg By.

Endnu et alsisk retsomraade kan der være grund til at nævne: Sønderborg by. Det vides ikke, hvornaar denne by er blevet udskilt fra herredets jurisdiktion og er blevet en købstad. Ligesom Aabenraa og mange andre danske købstæder har den haft sin egen byskraa. Denne kendes nu ikke mere, men nævnes i et tingsvidne, som Byens borgmester Hans Becker og hele borgerskabet den 21. marts 1495 erhvervede paa Als Sønderherredsting. Der var strid mellem Sønderborg og Ulkehøl angaaende et gærde, og i den anledning udtalte borgmesteren: »... dath sodane tun gemaketh were wedder dher stad privilegiæ na uth holdinghe der uth schrift erer biischragen so en de dorchluchtigeste hochgeborn furste herenn Hertich Hinrich gegunt unde vorlenth heft ...«⁸⁹⁾, (at saadant gærde var gjort imod byens privilegier, efter hvad der fremgik af en udskrift af deres byskraa, som den durchlautigste højbaarne fyrste hertug Hinrich har undt og givet dem). Den hertug Henrik, der her omtales, maa antagelig være den holstenske greve Henrik den fjerde († 1427), som i de sidste aar inden sin død sad inde med Als. Da hertug Alexander den 2. Januar 1623 bekræftede Sønderborgs privilegier, nævnes iøvrigt endnu byens »... byret og privilegier, hvormed de i tidligere tider var bleven benaadet af hertugen i Slesvig grev Heinrich af Holsten...«⁹⁰⁾. Men selvom Sønderborg maaske først har faaet sine pri-

⁸⁸⁾ Chronologisk Samling .. 1853. 222.

⁸⁹⁾ Sønderborg Byarkiv (Pergament). Brevet, der ikke er optaget i Repertoiret, findes i La. i Aabenraa, hvortil det er afleveret fra Sønderborg Museum.

⁹⁰⁾ Sønderborg Byarkiv (Pergament).

vilegier i begyndelsen af det 15. aarhundrede, har den dog sikkert tidligere været købstad med eget byting.

Det var i alle danske byer oprindelig saaledes, at det var kongens eller hertugens repræsentant i byen, byfogden, som førte forsædet paa byens ting, selvom han ikke var den egentlige dommer, idet særlige nævn, som sandemænd, ransnævn m. fl. afsagde de retslige kendelser. Saaledes har det ogsaa været i Sønderborg, dog gør materialets knaphed det ikke muligt at oplyse ret meget om de nærmere omstændigheder. Det ældste nu bevarede tingsvidne er først fra 1557, og er udstedt af byfogden. Borgmester Andrewes Folquarssen og raadet mødte frem paa det hegnede byting og gjorde et almindeligt spørgsmaal til enhver, som paa den tid var til tinge, angaaende Nis Teglmester. Tingfolket svarede paa det stillede spørgsmaal, og borgmester og raad begærede derefter et tingsvidne om, hvad der var foregaaet paa tinget. Dertil udtoges otte upartiske, ærlige, fromme borgere, som straks gik udenfor tinget. Efter at have raadslaet kom de atter ind, vidnede og sagde alle endrægtigt, at alt var gaaet til, som det foran stod beskrevet. Brevet blev forseglet af byfogden og to sandemænd⁹¹⁾. Vi ser her bytinget i virksomhed, og dets arbejdsmaade er meget lidt forskellig fra den, som var almindelig paa herredstingene. Det næste tingsvidne og det sidste, der kendes, er fra 1631, da amtsforvalter Hans Jepsen fik skøde paa forskellige ejendomme i Sønderborg. Det afviger fra det andet paa et ret væsentlig punkt, idet det er udstedt af byfoged Ernst Baltzer og borgmester Thomes Brandt »... samt et ærbart raad og menigt tingfolk (der gemeine), saa mange som paa den tid var til stede . . .«, ligesom det er forseglet af byfogden, borgmesteren og kammerseren⁹²⁾. Den først anvendte fremgangsmaade med to sandemænd som medbeseglere af tingsvidnet, forseglingsmænd, som det hed, var almindelig i de nordslesvigske herreder, mens det ellers i de danske byer ret ofte var sædvane, at borgmesteren

⁹¹⁾ Sønderborg Byarkiv: Aflevering fra Sønderborg Museum pk. 6.

⁹²⁾ Brevet findes i Sønderborg Museum.

og nogle af raadet var medudstedere og medforseglere af brevet. Det er næppe paa grundlag af disse to tingsvidner muligt at drage nogen slutning med hensyn til forholdet mellem borgmester og raad paa den ene side og byfogden paa den anden, selvom det kunde ligge nær at slutte, at forskellen mellem de to tingsvidner var et vidnesbyrd om borgmester og raads stigende indflydelse paa retsplejen, og en svækkelse af det menige borgerskabs stilling indenfor denne.

Foruden bytinget var der i de danske byer fra gammel tid en særlig raadstuedomstol, bestaaende af borgmester og raad. Ogsaa i det 16. og 17. aarhundredes Sønderborg havde byens magistrat i visse tilfælde domsmyndighed. Paa grund af materialets store knaphed — ingen tingbøger og raadstueprotokoller og kun ganske faa breve er bevaret — lader det sig ikke gøre at klarlægge forholdet mellem de to domstoles myndighed, men en gennemgang af de faa sager, der kendes lidt til, vil dog gøre det muligt at faa et vist indtryk af, hvad raadstueretten beskæftigede sig med.

I den ovenfor omtalte sag angaaende Nis (eller Nils) Teglmester, som var beskyldt for paa uretmæssig vis at have tilregnet sig et anker, havde borgmester og raad afsagt dom. Da Nis Teglmester appellerede til kongen, blev borgmester og raad i 1554 stævnet til Rendsborg for kongen og hans raader. I 1601 blev en kvinde for letfærdighed af borgmester og raad dømt i hertugindens naade og unaade med liv og gods; og i en lignende sag fra samme aar blev raadet af hertuginde anmodet om at fælde en retmæssig dom »efter dansk ret og landsædvane« og afgive kendelse om, hvilken død og straf den stakels synderinde havde gjort sig skyldig til. De første aar af det 17. aarhundrede var hekseprocessens tid, og Als og Sønderborg indtog ikke nogen særstilling paa dette omraade. I 1607 var nogle kvinder anklaget for trolddom, og hertug Hans mente derfor, at der burde rejses anklage mod dem, og at det tilkom borgmester og raad som byens raad og retsudøvere at dømme dem. Deres dom skulde under byseglet oversendes til hertugen

til efterretning. Et fyrstebrev fra 1613 viser en anden side af borgmester og raads domsmyndighed. Det blev nemlig heri fastslaaet, at retsstridigheder om gældssager, kontrakter med mere skulde indbringes for dem til afgørelse, ligesom det ogsaa bestemtes, at enhver, der ønskede at laane paa sit hus, gaard eller skib, skulde melde sig hos borgmester og raad og der lade deres gæld indføre i bybogen. Der henvistes i denne forbindelse til, at saadan var ret og skik i hele det danske rige, saavel som ogsaa i hertugdømmet og steder i nærheden⁸³). Senere, da den store kommission beskæftigede sig med Sønderborgs forhold, blev det bestemt, at alle obligationer skulde indskrives i byprotokollen, og at bysekretæren herefter skulde skrive alle købekontrakter, obligationer og lignende og underskrive dem til bekræftelse⁸⁴).

I 1617 blev der indbragt stærke klager over borgmester og raads virksomhed som domstol, idet de anklagedes for at optræde partisk imod de pligter, de havde som retfærdige dommere. De fik i den anledning en stærk reprimande fra hertug Hans: de havde at opføre sig paa tilbørlig vis og undgaa enhver form for partiskhed, samt høre paa begge parter. Naar disse havde sagt, hvad de ønskede, og havde trukket sig tilbage, skulde de indbyrdes overveje afgørelsen, og enhver af dem skulde have lov at sige, hvad han ønskede. Derefter skulde de afsige deres kendelse »ohne privat Affecten und Parteylichkeit« og saaledes, at de til enhver tid kunde forsvare det overfor Gud og hertugen. Fem aar senere fik borgmester og raad en ny hertugelig paamindelse i anledning af, at de ikke ønskede en fængslet mand sat paa fri fod. De havde at gaa frem mod den paagældende efter dansk ret og uden persons anseelse⁸⁵).

Det fremgaar af de her skildrede tilfælde, at borgmester og raad havde en ret udstrakt domsmyndighed, der omfattede sager af meget forskellig art, og at hertugen, den lovlige øvrig-

⁸³) Sønderborg Byarkiv: I. 1. Breve fra Landsherrerne 1554—1665.

⁸⁴) Corpus Statutorum Slesvicensium III. 2. 217.

⁸⁵) Sønderborg Byarkiv: I. 1. Breve fra Landsherrerne 1554—1665.

hed, betragtede magistraten som byens ordinære og retmæssige domstol, samtidig med at han førte en ret indgaaende kontrol med dens virksomhed paa dette omraade.

I de øvrige nordslesvigske byer fandt der i samme periode en forringelse af bytingets betydning sted. I Aabenraa blev det ganske ophævet i 1664⁹⁶⁾, og i Tønder var raadet allerede i det 16. aarhundrede den eneste domstol⁹⁷⁾.

Bytinget og byfogdens retsmyndighed i Haderslev holdt sig temmelig længe, men byfogdens forhold til magistraten var som regel alt andet end godt, strid hørte til dagens orden, idet byfogden satte sig imod magistratens bestræbelser for at tilrive sig stadig større og større indflydelse paa retsvæsenet. I det 18. aarhundrede var bytinget kun domstol i smaa, uvæsentlige sager, injurier og lignende⁹⁸⁾. Og alt tyder paa, at bytingets og byfogdens stilling ikke var bedre i Sønderborg, at deres betydning har været underordnet i forhold til magistratdomstolens.

I 1668 lykkedes det byen ved en henvendelse til kongen at faa en kgl. resolution, der gik ud paa, at sandemændene, paa grund af de store omkostninger, der var forbundet med dem, skulde afskaffes. Samtidig bestemtes det, at naar der skulde afholdes en kriminalret, skulde byfogden bære sig ad paa samme maade som andre byfogder i hertugdømmet Slesvig og ganske særlig som byfogden i Flensborg⁹⁹⁾. Det kgl. brev bruger ganske de samme udtryk, som byen havde benyttet sig af i sin ansøgning. Men de er langt fra klare. I Flensborg havde byfogden ingen særlig domsmyndighed, men beklædte sammen med kærneren, der altid toges blandt raadsmændene, den saakaldte kærnerret, der dømte i mindre vigtige sager¹⁰⁰⁾. Det er antagelig denne kærnerret, som byen i sin ansøgning har tænkt paa, og man skulde efter brevets ordlyd ogsaa have ventet, at

⁹⁶⁾ Corpus Stat. Slesv. II. 433.

⁹⁷⁾ Andresen: Geschichte der Stadt Tondern I. 114.

⁹⁸⁾ A XVII. 808. (Ra.).

⁹⁹⁾ A XVII. 1041. (Ra.); Sønderborg Byarkiv I. 2. Konfirmationer af Sønderborg Byes Privilegier 1529—1747 (1653—1747); Kommisionsprotokol I. 99 103; Corp. Stat. Slesv. III. 2. 202.

¹⁰⁰⁾ Corp. Stat. II. 217.

byen herefter havde faaet en ordning, svarende til den flensborgske. Men det blev dog ikke tilfældet. I 1698 gav bysekretæren Nicolas de Bähr en skildring af retsvæsenet, som giver et ret godt indtryk af, hvorledes forholdene var paa denne tid. Han omtaler først raadstueretten og siger derefter, at efter byens ringe størrelse burde der kun være een domstol i byen »... da her ikke holdes ting og ret (o: byting) som i Danmark og heller ikke kæmnerret som i Flensborg og andre byer ...«, men det er faktisk saaledes, at der ogsaa holdes »en formentlig ret« i byfogdens hus i overværelse af de gæster, som gaar derhen for at drikke og høre til, fordi byfogden holder offentlig kro. Sagerne er ofte af ikke ringe vigtighed, men alligevel er det alene byfogden, som foretager sagen og efter sin egen mening afgiver kendelse deri. Byfogdens dom kan ikke paa lovlig vis appelleres til raadet, men den tabende part bringer ofte sagen ind for raadet og begærer kendelse uden at lade sig mærke med, at byfogden allerede har afholdt forhør og dømt i sagen. Iøvrigt fremgaar det af undersøgelseskommissionens beretning fra dette aar, at ogsaa borgmesteren, under henvisning til hvad der var sædvane i Flensborg, var begyndt at holde ret i sit hus, hvilket ikke var godt, thi da han jo ogsaa var præses for raadstueretten, kom han, hvis afgørelsen blev appelleret hertil, til at være dommer i begge instanser¹⁰¹⁾.

Bysekretærens ord om, at der ikke i Sønderborg holdes ting og ret som i Danmark, kan kun fortolkes saaledes, at det gamle byting ikke mere eksisterede. Om dette er helt rigtigt, er dog et spørgsmaal. I et indlæg til kommissionen bad den kgl. byfoged Jürgen Lund om, at han i henhold til sin bestalling, der var dateret den 13. februar 1694, og ligesom sine forgængere maatte holde og hæge ting og ret i byen¹⁰²⁾. De drikkende gæster i byfogdens hus, som overværede retsforhandlingerne er vel ogsaa vidnesbyrd om, at det gamle offentlige ting,

¹⁰¹⁾ Sønderborg Byarkiv: Kommissionsprotokollen. I. 57 f, 155 ff; Afleveringen fra Sønderborg Museum pk. 2.

¹⁰²⁾ Kommissionsprotokollen I. 60 f.

folkedomstolen, endnu ikke helt var forsvundet. Men i hvert fald er der ingen tvivl om, at der stadig eksisterede to domstole: Raadstueretten, der var den vigtigste, og byfogdens ret, der væsentlig beskæftigede sig med mindre sager, mens det gamle byting enten var blevet til en kroforsamling, der overværede retsmøder, eller helt var afskaffet. Baggrunden for denne opløsning af de retslige forhold er selvfølgelig først og fremmest det foregaaende aarhundredes udvikling, men en særlig betydning har afskaffelsen af sandemændene i 1668 dog sikkert ogsaa haft. I det øjeblik de offentlige nævn blev afskaffet, var grunden i virkeligheden slaaet væk under folkedomstolen. Vejen var banet for det fuldstændige raadsherredømme, for patriciatets dominerende stilling. Udviklingen havde allerede sejret i de fleste andre byer, og er saaledes ikke speciel for Sønderborg, man kan bare undre sig over, at det ikke her lykkedes paa et tidligere tidspunkt, thi købmandsstanden i Sønderborg, hvoraf borgmester og raad jo var udgaaet, og hvis interesser de paa mange maader repræsenterede, naaede allerede i aarene omkring og kort efter 1600 en fremtrædende stilling og stærk økonomisk position, dens handel og skibsfart i denne tid var i stærk udvikling, og de mange legater og gaver til kirken, køb af dyre begravelser m. m. vidner stærkt om dens kapitalkraft.

Forholdene i Sønderborg i sidste halvdel af det 17. aarhundrede havde været ret urolige. Der var strid og uro, først og fremmest om beskatningen. I 1698 blev der derfor nedsat en kommission, der skulde søge at bringe ro og orden tilveje i alle byens forhold. Der blev fra kommissionens side gjort et betydeligt arbejde og paa grundlag af dens indberetninger udstedtes der i 1698 en række vigtige kgl. forordninger, der regulerede mange af de forhold, der havde været strid om. Den vigtigste af disse var den store politiorning, dateret 15. november 1698¹⁰³). Det er vist, hvorledes allerede forordningen af 1668

¹⁰³) Sønderborg Byarkiv: Kommissionsprotokollen I—II.; Corp. Stat. Slesv. III. 2. 222. ff.

havde fremholdt de flensborgske forhold som mønster. Naar man erindrer den store indflydelse, som den store nabo og haarde konkurrent i mange tilfælde udøvede paa den lille alsiske by, og tænker paa den nære forbindelse, der paa mange omraader var mellem de to byer, er det naturligt, at man tog flensborgske bestemmelser som forbillede, naar sønderborgske forhold skulde ordnes. Den sønderborgske politiordning bygger i det væsentligste paa den flensborgske politiordning, som blev bekræftet af Christian den fjerde den 14. Januar 1600⁹⁹⁾. Med hensyn til retsvæsenet i Sønderborg by blev der i politiordningen fastsat en række bestemmelser, som blev gældende i hele den følgende tid. Raadet blev den almindelige domstol. Den borger, der vilde indstævne en sag for det, skulde først give meddelelse derom. Hvis sagen ikke kunde forliges, skulde der udstedes stævning. Retten holdtes en gang om ugen, hver mandag. Til at dømme i de mindre sager, smaasager, der kunde afgøres ved en bøde, de saakaldte brødesager¹⁰⁵⁾, bestemtes det, at byfogden sammen med kærneren skulde udgøre en særlig ret, kærnerretten, hvori bysekretæren ogsaa skulde have sæde som protokolfører. Kærnerretten skulde afholdes en gang om ugen. I den instruks for byfogden, der blev udfærdiget omtrent samtidig, er det udtrykkelig fastslaaet, at byfogden ellers ingen jurisdiktion havde, og at han hverken maatte fordrø nogen part til sit hus, afholde forhør eller afsige nogen kendelse¹⁰⁶⁾.

Bestemmelsen fra 1668 var nu virkelig ført ud i livet. Det sønderborgske retsvæsen var organiseret paa fuldstændig samme maade som det flensborgske. For Sønderborg var der tale om et betydeligt fremskridt, og i det væsentlige synes ordnin-

⁹⁹⁾ Corp. Stat. Slesv. II. 253 ff.

¹⁰⁵⁾ Der kunde ogsaa idømmes bøder af raadet, Byfogden havde til opgave at føre brøderegistrene, som i senere tid var delt i to afdelinger: raadstuesager og kærnerretssager. De ældste bevarede registre er fra 1639, 1640, 1695 og 1699—1701. Fra den følgende tid indtil 1802 er de bevaret med enkelte undtagelser. De hører naturligt hjemme i Sønderborg byarkiv, men opbevares dog nu paa Sønderborg museum. Især de ældste af dem indeholder en del stof af kulturhistorisk værdi.

¹⁰⁶⁾ Corp. Stat. Slesv. III. 2. 223 ff; 250.

gen at have virket fuldt ud tilfredsstillende, selv om der i de første aar var nogen utilfredshed med den. I aaret 1700 klagede de 16 deputerede borgere og raadet til kongen over den, fordi de mente, at den medførte uforholdsmæssig vidtløftighed og omkostninger for borgerne, idet kærnerrettens domme ikke var endelige, men kunde appelleres til raadet; det vilde være billigere at lade raadet afgøre alle sagerne. Klagen blev afslaaet under henvisning til, at Sønderborg nu havde samme politioverordning som Flensborg, og at det skulde forblive ved den sædvanlige, som herskede i denne by. Dog skulde guvernøren (amtmanden) føre tilsyn med, at al unødvendig vidtløftighed blev undgaaet¹⁰⁷⁾. Amtmandens overopsyn med byen medførte dog en vis risiko, idet han let, ligesom ogsaa tilfældet var andre steder, kunde fristes til at gaa ud over sin kompetence. I 1714 fik han en paamindelse fra kongen om ikke at blande sig i byens retslige forhold og underkende de af raadet afsagte domme¹⁰⁸⁾.

Der foreligger ingen oplysninger om, hvor bytinget i ældre tid har været afholdt. Men det var i de fleste byer vistnok saaledes, at tinget havde sin plads paa torvet, og det har vel ogsaa været saaledes i Sønderborg, at tingpladsen har været paa »torvet foran raadhuset«, der nævnes i 1624. I det 17. aarhundrede blev tinget holdt paa raadhuset, hvor raadstueretten selvfølgelig ogsaa blev sat. I hvert fald fremgaar det af tingsvidnet fra 1634, at den retshandling, der fandt sted i anledning af udstedelsen af skødetingsvidnet, foregik paa raadhuset¹⁰⁹⁾, det nye raadhus, som var bleven bygget omkring 1621, og som havde sat byen i en ret betydelig gæld¹⁰⁹⁾.

Retterstedet var fra gammel tid paa det saakaldte Galgebjerg, som allerede nævnes i 1585¹¹¹⁾. Paa kortet fra 1769 i Danske Atlas ses det et stykke nord for byen.

¹⁰⁷⁾ Sønderborg Byarkiv: 1670—1779.

¹⁰⁸⁾ Sønderborg Byarkiv: »Acten betreffend den Stadtvogt«.

¹⁰⁹⁾ Sønderborg Byarkiv: I. I. Breve fra Landsherrerne 1554—1665.

¹¹⁰⁾ Brev i Sønderborg museum.

¹¹¹⁾ Sønderjyske Stednavne V. 8.

Eventuelle andre retsomraader:

Det er et spørgsmaal, om der paa Als har været andre retsomraader, end de her skildrede. Allerede i middelalderen var der en del adelsmænd, der havde faaet birkeret over de bønder, der hørte under deres hovedgaard. Det var dog først i det 16. aarhundrede, at denne udvikling tog fart, dels fordi adelen i 1524 fik indrømmet birkeret over deres fæstere, dels fordi den samling af fæstegodset rundt om sædegaarden, som var en naturlig forudsætning for birkeretten, først rigtig blev almindelig i dette aarhundrede.

Indtil hertug Hans efterhaanden erhvervede de alsiske adelsgaarde, var der en del adelige hovedgaarde paa øen. Det er ikke nu muligt at afgøre, om nogen af disse har haft birkeret. Der er dog noget der tyder paa, at Gammelgaard, Sturernes gamle gaard, virkelig har haft sit eget ting, idet tingkobbel, lige ved Gammelgaard, allerede nævnes i 1651¹¹²⁾. Iøvrigt skulde man synes, at forudsætningen for birkerne var bortfaldet med hertug Hans' erhvervelse af de adelige gaarde. Dog har forpagterne og forvalterne paa nogle af gaardene begyndt »... at udøve jurisdiktion paa deres steder og derved at drage undersaatterne fra tinget »nach der Handt« ...«. Et kongebrev af 30. marts 1668 fastslog, at denne fremgangsmaade var ulovlig, idet det efter gammel skik var herredsfogden, som var første instans i retssager. Kongen vilde derfor ikke finde sig i denne retsstridige fremgangsmaade, og det pointeres, at alle sager, nu som før, skulde bringes for det almindelige herredsting, og der behandles efter »Lohrecht« (d. v. s. Jyske Lov)¹¹³⁾. Man kan i hvert fald gaa ud fra, at der efter denne tid ikke har været holdt birkeret paa nogen af de gamle adelsgaarde. Noget vidnesbyrd derom findes heller ikke.

Amtmandens jurisdiktion.

Det var amtmandens almindelige pligt at føre en slags overopsyn med forholdene i det amt, hvis ve og vel var betroet

¹¹²⁾ Sønderjyske Stednavne V. 265.

¹¹³⁾ A. IV. 465. (Ra)

ham, og han havde en ret udstrakt domsmyndighed. Han var kriminaldommer og afsagde dom i mindre sager, mens de større skulde indbringes for overretten paa Gottorp. I de almindelige retssager, der skulde for herredstinget, havde han »det første forhør«, d. v. s. han skulde forsøge at mægle mellem de stridende parter. I en række smaasager som tyende-, injurie-, af-tægts- og næringssager havde han domsret, og hans kendelse kunde ikke appelleres.¹¹⁴⁾ Forholdet mellem amtmandens og herredsfogdens retsmyndighed var ret uklar, og har igennem tiderne forandret sig betydeligt, dog stadig saaledes at amtmanden fik flere og flere sager til afgørelse. Dette forhold kunde selvfølgelig let give anledning til kompetencestridigheder mellem de to embedsmænd og gjorde det ogsaa i mange tilfælde. I 1782 klagede herredsfoged i Sønder herred Christian Prehn over, at en tid lang var de fleste af herredsfogdens retsforretninger uden hans vidne bleven afgjort paa amtshuset, og den myndige herredsfoged i Nordborg amt Ernst Georg Joachim Fürsen havde af samme grund flere gange sammenstød med amtmanden. En strid i 1809 drejede sig især om retten til at idømme bøder. Fürsen indrømmede, at amtmanden var en slags politimester, men hævdede, at herredsfogden i civile sager maatte have lov til at true folk med bøder, hvis de ikke vilde adlyde hans befalinger. Det kan nævnes, at paa de saakaldte brødesessioner, hvori amtmanden, amtsforvalteren og herredsfogden deltog, blev der idømt bøder for mindre foreelser som slagsmaal, overtrædelser af det 6. bud og lignende¹¹⁵⁾ (jvnf. Sønderborg by).

Efter trearskrigen blev forholdet forandret, idet jurisdiktionen i de saakaldte summariske, altsaa mindre vigtige, sager henlagdes fra amtmanden til herredsfogderne, mens forligsmæglingen stadig skulde foretages af amtmanden¹¹⁶⁾.

¹¹⁴⁾ Med hensyn til enkeltheder henvises til Falck: Handbuch des Schleswig-Holsteinischen Privatrechts III. 1. 116. ff.

¹¹⁵⁾ C. III. 83, 441.

¹¹⁶⁾ Skrivelse fra den overordentlige Regeringskommissær angaaende ordningen af justits- og politivæsenet i Sønderborg og Nordborg amter (Chronologisk Samling .. 1851. 16 f.)

Særlige retter og appelinstanccer.

Det var i ældre tid med den stærke standsinddeling almindeligt, at en del borgere var unddraget de almindelige herredsting og sorterede under særlige retter. Det gjaldt fra middelalderen gejstligheden, og — i hvert fald fra 1524 — ogsaa den sonderjyske adel.

Af saadanne alsiske særretter i nyere tid vil der være grund til at omtale de gejstlige retter og hofretten paa Augustenborg. Ligesom den vestslesvigske gejstlighed sorterede under Ribe stift, hørte de alsiske præster og degne fra de tidligste tider under biskoppen i Odense. Efterhaanden udskiltes Sønderborg by dog fra forbindelsen med Fyn og hørte derfor i senere tid — ligesom det nyoprettede Kegnæs sogn — under Slesvig stift. Sager mellem kirkens mænd blev først indbragt for en særlig provsteret, en for hvert af de to provstier, hvori de alsiske sogne, der hørte under Odense, var delt: Nørre herreds provsti og Sønder herreds provsti. Provsteretten bestod af provsten og to af sognepresterne. Dens kendelser kunde appelleres til Landemodet i Odense, hvor sagerne ogsaa direkte kunde indbringes. Oprettelsen i 1819 af et særligt bispedømme for Als og Ærø bragte ingen særlig forandring i dette forhold, idet sagerne stadig kunde appelleres til det fynske landemøde¹¹⁷).

For Sønderborg by og Egen sogn, senere ogsaa for de fire glücksborgske sogne: Broager, Nybøl, Ullerup og Sottrup, var der ligesom i de øvrige dele af Slesvig stift et konsistorium, som dømte i alle stridsspørgsmaal, herunder ogsaa ægteskabs-sager, som i de øvrige sogne paa Als hørte under den verdslige ret, mens de ellers i de kongelige stifter var henvist til en særlig ret: tamperretten, der først ophævedes i 1797. Det sønderborgske konsistorium bestod af provsten og de gejstlige i Sønderborg by. Fra 1745 skulde amtmanden eller guvernøren præsidere ved dets møder, og amtsforvalteren skulde føre proto-

¹¹⁷) »Synder Herreds Provsti Protocoll«, Chronologische Sammlung .. 1832, 268 f

kollen og i det hele taget fungere som sekretær¹¹⁸⁾. Senere bestod retten af tre gejstlige medlemmer foruden provsten¹¹⁹⁾. Fra konsistoriet kunde der appelleres til overkonsistoriet paa Gottorp. Efter treaarskrigen henlagdes de gejstlige sager til de verdslige retter, og konsistorierne blev ophævet.

For de personer, »... som har den lykke at staa i Deres Højfyrstelige Durchlauchts tjeneste ...«, var der en særlig hofret. Den blev kun nedsat i de enkelte tilfælde, hvor der var brug for den¹²⁰⁾.

Det ligger ikke indenfor denne fremstillings rammer at give nogen skildring af de skiftende appelinstanter igennem tiderne. Kun skal det nævnes, at i hertugelig tid var den hertugelige hofret overret. Ogsaa fra raadstueretten i Sønderborg kunde der appelleres til den¹²¹⁾. Fra 1713 var Overretten paa Gottorp, bortset fra enkelte undtagelsestilfælde, den øverste domstol for hele hertugdømmet Slesvig, først i 1834 blev dette forandret, da der blev oprettet en særlig overappellationsret fælles for begge hertugdømmerne. Overretten bevaredes dog som melleminstans. Mens overretten ogsaa havde haft visse administrative opgaver, havde overappellationsretten kun med retsplejen at gøre. Efter treaarskrigen blev den under navn af den kongelige appellationsret for hertugdømmet Slesvig flyttet til Flensborg.

Johan Hvidtfeldt.

¹¹⁸⁾ Sønderborg Konsistorialprotokol 1747—1833.

¹¹⁹⁾ Staats-Handbuch für die Herzogtümer Schleswig-Holstein. 1849. 266, jvnfr. Danske Atlas VII. 429.

¹²⁰⁾ C. IV. 57; Falck: Handbuch des Schleswig-Holsteinischen Privatrechts III. 1. 211.

¹²¹⁾ Sønderborg Byarkiv: I. 1. Breve fra Landsherrerne 1554—1665.

Oversigtskort over retskredsene paa Als.